

4. A nemzeti kisebbségek mint veszélyforrások

John Stuart Mill nemcsak szenvedélyként, hanem olyan szenvedélyként jellemzi a többségtől eltérő nemzeti identitást, amely veszélyt jelent az állam politikai berendezése számára. Ezért esetében nem létezhet a különbözőséget megőrző és az állam egységét is megtartó megoldás. Mill veszélyfelfogása ugyanakkor eltér Rousseau veszélyfelfogásától. Mill esetében az eltérő kultúrájúak nem azért jelentenek veszélyt az állam számára, mert rombolják annak morális alapjait, hanem mert nem képesek egységes közéletet alkotni. Ebből pedig akár elszakadásuk is következhet,³² nem csak kényszerasszimilációjuk. Következésképpen az ilyen szenvedélyre nem vonatkozhat a milli negatív szabadság elve.

Mill a nemzet egy lényeges elemére mutat rá, arra, amely a nemzeti és a politikai közösség közti kapcsolat kulcsproblémája. Szerinte az emberiség egy részéről akkor állítható, hogy nemzetet alkot, ha az egyéneket olyan kölcsönös szimpátiák kötik össze, amelyeket nem találunk más emberek között, és amelyek azt okozzák, hogy ezek az egyének sokkal szívesebben működnek együtt egymással, mint más emberekkel, és ennek okán egyazon kormányzat alatt kívánnak élni.³³ Méghozzá olyan kormányzat alatt, amely kizárólag az övék vagy legalább részben az övék.

Ugyanakkor Mill is beleütközik a nemzeti sajátosságok listájának lezárhatatlanságába. E lista elkészítése persze nem is célja, ám nélküle a nemzetállam által megoldhatatlan problémával szembesül. Hume-hoz hasonlóan nem véglegesíti a nemzeti érzés eredetének körét. Ehhez szerinte hozzájárulhat a közös származás, a nyelv, a vallás. Ám a legfontosabbnak a közös politikai fejlődést és a nemzeti történelmet, e történelem emlékeit, a közös büszkeséget és megaláztatást, az örömet és bánatot tekinti, amelyek összekapcsolódnak a múlt eseményeivel. A felsorolásból világos, hogy az elemek jelentős része tapasztalati, illetve szenvedélyszerű. Ugyanakkor szerinte e körülmények egyike sem elégséges és nem is feltétlenül szükséges. Példája Svájc, Belgium vagy a németek, akik esetében a politikai egység hiányzott, illetve az olaszok, akiknél a nyelv is hiányzott. Egyes elemek persze nem feltétlenül szükségesek a nemzetté váláshoz, ám ez még nem jelenti azt, hogy nem kellene a nemzeti sikerhez. A „nem feltétlenül” megszorítás erre utal, de ezt jelzik Mill további szempontjai is.

Mint közismert, Mill szerint szabad intézményeket csaknem lehetetlen kialakítani olyan országban, ahol több nemzetiség él. Az emberek közti kölcsönös szimpátia nélkül – főként, ha különféle nyelveken olvasnak és beszélnek – nem alakulhat ki egységes közvélemény, amely feltétlenül szükséges a képviselői kormányzat működéséhez. Ezért a szabad intézmények elengedhetetlen előfeltétele, hogy az egyes kormányok határai lényegében egybeessenek a nemzetek határaival.

Ám Mill ezen a ponton egy bonyolult problémával kerül szembe, minthogy a nemzethatár több esetben nem esik egybe az államhatárral. Az ilyen esetekre pedig magyarázatot kell adnia.

Mill alighanem ezért fogalmazza meg célként az egybeesés állapotát, még hozzá olyan célként, amely előtt korlátok is állhatnak. Például Magyarországon kevert a lakosság. Vagy Lengyelország gyenge. A balti államokat pedig szerinte földrajzi helyzetük arra ítéli, hogy egy szláv állam részei legyenek. Azaz a cél megengedi más nemzetiségűek betagozását az adott államba, függetlenül az adott nemzetiségű személyek akaratától.

Ezt a földrajzi szükségszerűség elvének nevezi, ám az elv nyilvánvalóan nem jelenti az ideálisnak tartott cél morális igazolását. Ez az oka, hogy az elvet kiegészíti az ún. morális és szociális nézőponttal. Ennek értelmében, ha a fejlettebb nemzet nyeli el a fejletlenebbet, az hasznos a fejletlenebb számára (pl. baszkok, bretonok, walesiek, skót hegyi lakók stb.). A hasznosság elve számukra abban nyilvánul meg, hogy elnyeletésükkel a műveltebb, felvilágosultabb emberek áramába kerülnek. Szerinte nélküle nem vehetnek részt a világ egyetemes történéseiben. Sőt az egész emberiség számára is fontos ez. Ugyanis minden, ami abban az irányban hat, hogy a nemzetiségek összekeveredjenek, s tulajdonságaik, sajátosságaik egy közös egységbe olvadjanak, hasznos az emberiség számára. Nem azért, mert megszűnteti típusaikat, azokból szerinte úgyszólván elég marad, hanem mert csökkenti az egyes típusok extrém formáit, kitöltve a köztük húzóó réseket.

Ha azonban a fejletlenebbek hódítják meg a fejlettebbeket, az károsnak mondható (mind például a macedónok Görögországot, amit az emberiség legnagyobb szerencsétlenségének tekint). Hasonló szerencsétlenség volna most, ha Oroszország hódítaná meg valamely fejlett európai országot. Ám ha a kisebb nemzet a fejlettebb, és az veti alá a nagyobb fejletlenebbet, az hozadékot jelent a civilizáció számára (Ázsia meghódítása a macedónok által, illetve most Indiáé az angolok által).

Amennyiben azonban Mill a nemzetállamot tekinti céljának, és a hódítást indokoltnak tartja e cél kapcsán, akkor a hódítás igazságosságának elméletét össze kell kapcsolnia az asszimiláció elméletével. Ez az oka az asszimiláció jogosságát és eredményességét igazoló magyarázatának. Így azonban lényegében azt állítja, hogy ugyan nem feltétlenül szükséges a nemzeti érzés mindegyik elemének jelenléte az adott ország polgárainak érzésvilágában, de az a jobbik alternatíva, ha jelen van.

Az asszimilációt olyan fontos tényezőnek tartja, hogy technikáira is kitér. Ha a hódító a nagyobb és fejlettebb, ha aránylag igazságosan uralkodik, és ha a saját soraiból kikerülőket nem juttatja kivételes kiváltságokhoz, akkor a kisebb nemzet fokozatosan megbékél helyzetével, összeolvad a nagyobbal. Példának a bretonokat és az elzásziakat hozza fel. Sőt a korában is ismert tények ellenére azt állítja, hogy „a jelenben egyetlen ír sem kevésbé szabad, mint az angolszászok, és nem részesedik kevésbé az előnyökből”. Ha viszont egyenlő erejű nemzeteket kapcsolunk össze, akkor mindegyik a saját erejére támaszkodik.

Az ír példa jelzi, hogy a nemzeti alávétettség állapotát, ha az megfelel az általa felsorolt kritériumoknak, nem tekinti a szabadság csorbításának. Ennek az álláspontnak az utilitarista morál szerinti igazolása minden bizonnyal úgy hangozhat, hogy a fejlettebbnek minősített nemzet általi meghódítottság állapota több előnnyel jár, mint hátránnyal.

E felfogásból ugyanakkor arra a következtetésre is juthatunk, hogy ha a hódítás után a hódító a meghódítottakkal aránylag emberségesen bánik, de kultúrájukat fokozatosan, lépésről lépésre lezülleszti, illetve nem hagyja fejlődni, akkor az ilyen helyzetben már jogos az asszimiláció.

Mill érvei közt az egyén sajátosságainak szempontja nem jelenik meg. Elmaradottabb és fejlettebb nemzetek érdekeiről beszél, sőt az emberiség hasznáról. A kölcsönös szimpátiák által összekapcsolt konkrét egyének érdekei nála nem válnak mércévé. Ezért nem tudható, hogy pontosan mi az, ami az általa asszimilálандónak minősített nemzet beolvasztása révén konkrét előnyként, illetve hátrányként jelenik meg az adott egyén számára. Minek alapján számítja ki, hogy az ő életútja szempontjából ténylegesen mennyiben vehetnek részt inkább a világ történéseiben, s mennyiben kevésbé, ha nem asszimilálódnak, hanem saját nemzeti identitásuk révén szabadon kísérrelhetik meg ugyanazt? Továbbá az sem világos, hogy e részvétel elméleti lehetősége és valós mértéke milyen haszonnal, illetve kárral jár az egyes egyének számára. Mértékéről ugyanis Mill rendszerében nem az egyének, hanem az államok döntenek. Mill kompetitív társadalmában az élet e területét nem kell védeni az állami beavatkozással szemben. Sőt az egyes államok akkor sem róhatók meg, ha hadseregüket bevetve gyarmatosítanak.

A közös szimpátiáknak sokféle alapjuk lehet, de eredményük egy: a politikai egység, az állam. Ha pedig nem egyféle, hanem többféle közös szimpátia található egyazon államban, az veszélyt jelent annak egységére és berendezésére. A megoldás kézenfekvő: ha nincs meg az egységes közös szimpátia, akkor az állam eszközeivel kell megteremteni. Tehát az állami asszimilációs politika morálisan igazolható az állam egységének célkitűzésével, ami hasznosabb, mint az egység elmaradása, sőt esetleg az állam szétesése. Továbbá igazolható az emberiség szétagoltságának csökkentésével is, hiszen csökkenti úgymond a nemzeti típusok extrém formáit, továbbá a fejletlenebbeket a fejlettebbek áramába vonja. És mindez nyilvánvalóan hasznos.³⁴

Ebben a kérdésben azonban Mill saját alapelvével kerül szembe. Meg kell szegnie az utilitarizmus azon elvét, hogy az egyén maga tudja legjobban megítélni saját javát, maga képes legpontosabban egyenleget vonni haszna és kára között. Éppen azt az elvet szegi meg, amely az egyén szabadsága mellett felsorakoztatott érvei alappillére. Megjelent egy szempont, a nemzeti hovatartozás megválasztásának szempontja, amikor is az egyén nem dönthet szabadon szimpátiáiról. Az állam felülbíráhatja döntéseit, még hozzá egy Mill által sem véglegesített s az államétól sem függetlenített kritériumrendszer alapján, valamint egy nem hierarchizált értéksála segítségével. Ám mégis ez a szempont vonja meg a politikai közösség és így az állam határait.

Az állam pedig így lényegében véve szabad kezet kap J. S. Milltől ebben a kérdésben. Maga döntheti el, mely nemzeti szimpátiákat tekinti megfelelőnek saját maga szempontjából, s megteheti azokat a lépéseket, hogy mindenkire kiterjessze azokat. Már nem az egyén, hanem az állam dönt saját hasznosságí szempontjai alapján.

Sőt Mill azt is hasznosnak tekinti, ha egy fejlettebb nemzet hódít meg valamely fejletlenebbet, és oly módon bánik vele, hogy az összeolvadjon fejlettebb hódítójával. Az egyén akarata itt is hiányzik Mill érveléséből, hiszen mind a hódítót, mind a meghódítottat kollektívaként értelmezi.

Millnél az individualizmus feladásának az oka alighanem egy olyan részletesen ki nem fejtett nézet, mely szerint az egyéni

versenyszabadság hatékonysága a nemzetállamokon keresztül kerül az egész emberiség szintjére. Az egyén a nemzetállam révén vehet részt a világ történéseiben. És minthogy az egyes nemzetállamok jogának a létezésre nincsen egyetemes, az államok fölötti mércéje, Mill rendszerében létezésüknek nem marad más morális alapja, mint hatékonyságuk. Ehhez pedig a szerző feltehetően az olyan nagyhatalmi államformát tartotta a legalkalmasabbnak, amely polgárai nemzeti identitásának vonatkozásában is központosít, nemzetileg kialakítva a szimpátiák egységes rendjét az államon belül. Ám eközben nem avatkozik be polgárai szabad versenyébe. Bár Mill ismerte Svájcot és Belgiumot, nyilvánvaló volt, hogy ezek az államok nem tartoznak az erősek közé. És Mill korában nem tartozott ide sem Magyarország, sem pedig Lengyelország. Példáiból nyilvánvaló, hogy azt az államot tekintette erősnek, amelyben a nemzeti érzés mindegyik általa jelentősnek tartott forrása összhangban van. Az ilyen államban ugyanis töretlen a polgárok szimpátiája egymás iránt.

Ha pedig az adott állam hosszú távon a győztesek közé kíván tartozni az államok nemzetközi szabad versenyében, akkor ilyen né kell válnia. Eltérő nemzeti szimpátiák az adott államban feltételezhetően veszélyeztetik ezt, még ha a politikai rendszer a jelenben aránylag stabilnak mutatkozik is, hiszen Mill saját bevétele szerint ismert többnemzetiségű működőképes államokat.

Mivel Mill nem az örök béke és a nemzetközi államszövetség értékével méri az egyes államok szerepét és súlyát, nem kerülhet máshova a nemzeti kisebbségek fölötti döntéshozatal joga, mint a nemzeti kérdésben szuverén államok kezébe, amelyek így jogosan minősíthetik veszélyforrásnak nemzeti kisebbségeiket, ezzel is erősítve a nemzeti többség tagjainak egymás iránti szimpátiáját.

Ugyanakkor az egységes nemzeti szimpátiák kialakításának legfontosabb eszközét, a nemzeti asszimiláció modern állam által gyakorolható intézményes módját is megtalálja az olvasó Mill legnagyobb hatású munkájában az állami iskolák jellemzése során. A múlt eltérő életmódjainak véget vetve egységesülhet immár az emberek világa. „Az általános állami oktatás az emberek egyformává alakításának eszköze, minthogy a mintát, amelybe belepréselik őket, a kormányzat uralkodó hatalmának tetszése formálja...”³⁵

Persze ilyen hatásúnak tekinti a kereskedelem, az ipar, a közlekedés fejlődését is. Mill ugyan bírálja az állami iskoláknak az emberi egyéniséget nem eléggé fejlesztő hatását, s ebben a tekintetben a magániskolákat támogatná, de a nemzeti kisebbségekben veszélyforrást látó olvasója szintén észreveheti az állami iskolák alkalmasságát erre a célra anélkül, hogy maga Mill kitérne a lehetőségre. Hiszen éppen azt kell elérni, hogy megszabadítsuk az egyént korábbi egyéniségétől. Attól az egyéniségtől, amely nélkül egyébként Mill elképzelhetetlennek tartja a szabadságot.

Kétségtől a milli nemzetfelfogás gyakorolta a legnagyobb hatást a születőben levő liberális nacionalizmusra.³⁶ A koncepció egyszerű és hatásos: az állam által védett nemzetileg egységes szimpátiák által egymáshoz kötött polgárok más területen az állami beavatkozástól mentes, gyorsan modernizálódó, így nemzetközileg versenyképes, tehát erős államának a megteremtése. Ezzel a képpel szemben lehetett jelentős hatása a nacionalizmust az emberi méltóság univerzalizmusával szembenálló partikularizmusnak minősítő kanti érvnek. Ugyanakkor a gyorsan terjedő, sikeres koncepció nem csak a kanti problémát nem oldja meg. Haszonelvű kiindulási pontjai okán nem is tehetné, hiszen egy súlyos belső ellentmondástól is szenved, melyet a kanti szempontok nélkül nem lehet megoldani. Mill sem adja meg ugyanis a nemzet jellemzőinek teljes listáját, sem a felsorolt elemek pontos mibenlétét, sem pedig a felsorolt jellemzők kombinációjának szabott arányát. Nélkülük azonban nem lehet pontosan megszabni az állami beavatkozás jogi határát. Azaz nem vonható meg a határ a szabadság jogos nemzeti korlátozása és a polgár szabadságába történő beavatkozás közt.³⁷